

ODCIZENÍ VE VZTAHU K CÍLI LIDSKÉHO JEDNÁNÍ

(Příspěvek k problému odcizení za socialismu)

JAROSLAV JEBAVÝ

Činností, která je řízena cílem, si subjekt osvojuje vnější svět, přírodu i sebe sama. Právě jen v ní se člověk osvědčuje jakožto člověk, jakožto tvůrčí bytost, která prakticky přetváří předmětný svět pomocí prostředků vzatých z tohoto světa, čímž nabývá moci nad tímto světem. V takové činnosti naplňuje svou vlastní podstatu, neboť jeho dílo je vyjevením jeho vlastních bytostných sil, ale současně také směřuje k ukojení potřeb, a tím uchovává a obohacuje jeho bytostné síly; člověk zpředměťňuje své síly, ale současně si je přisvojuje, a tak obohacuje sám sebe.

Přitom však výsledek cílevědomé práce, realizovaný cíl má zvláštní charakter: je zpředmětněním lidské podstaty a je rovněž objektivní skutečností, předmětností, která se zapojuje do objektivních vztahů a nové objektivní vztahy vytváří. A tady je možnost, že se ztratí ze zřetele a vlivu svému původci, že bude jakožto věc odňata svému zhotoviteli, že se dokonce jakožto věc nebo souhrn poměrů a institucí postaví cize a nepřátelsky vůči svému vlastnímu původci. A tak něco, co bylo původně lidským cílem a co se potom stalo objektivní skutečností, stojí vně a mimo vlastního tvůrce tohoto díla, a přesto ve splněném cíli jsou ztělesněny bytostné síly subjektu činnosti, tvůrce díla. Splněný cíl náleží objektivní skutečnosti, a proto může nabýt vlastního pohybu, proto s ním může být také nakládáno jako s objektivní skutečností; tady je základ zcizovacího pohybu. Se splněným cílem, s výsledkem činnosti se může dít něco, nač subjekt činnosti buď vůbec nemá vliv, nebo má jenom dodatečný; protože však ve splněném cíli, v dosaženém výsledku činnosti jsou ztělesněny bytostné síly subjektu, je tomu tak, jako by se to dalo s bytostnými silami subjektu samotnými.

Tato možnost samostatné existence, která tkví v předmětnosti produktů lidské činnosti, se stává skutečností díky samotné činnosti člověka, díky jeho vlastním zájmům. Tím však člověk ztrácí vládu nad svými produkty a produkty se mu odcizují. Odcizení má svůj základ ve zpředměťňování práce, prostě v té skutečnosti, že výsledky činnosti, totiž realizované cíle, jsou vždy zpředmětněnými cíli. Cíl činnosti a činnost sama se zpředměťňuje ve výsledku činnosti, který je objektivní, zařazuje se do vztahů mimo subjekt; nabývá tak samostatné existence, v níž je neustálá možnost odcizení svému tvůrci. Aby byla odstraněna možnost odcizení, bylo by nutné, aby subjekt ovládal nejen přírodu, ale i pohyb svých vlastních výtvorů, a tím i vývoj sama sebe.

Je mnoho druhů a forem odcizení podle rozmanitosti lidské činnosti. Všechny lidské výtvořiny mohou nabýt samostatné existence, která se stává silnější než existence tvůrců. Při výrobní činnosti si výrobky podrobují výrobce, a to v řadě aspektů: jako zboží, jako kapitál, jako technika a jako věci, které vyžadují, aby

se jim sloužilo; při politické činnosti se instituce zřízené v zájmu ochrany člověka osamostatňují v instituce nadvlády nad člověkem; při myšlenkové činnosti se osamostatňují a zbystňují pojmy. Ze všeobecné tendence k odcizení lidských výtvorů, která má svůj základ v jejich předmětnosti, plyne pak pro člověka nutnost znovudobýt a přetvářet to, co člověk už vytvořil, stávat se pánem svých výtvorů, stále se vymaňovat z jejich poddanství.

Odcizením výtvorů lidské činnosti dochází postupně k odcizení činnosti samé a k odcizení člověka v životě a ve společnosti. Proces tohoto odcizování je takový, že se v první řadě odcizuje cíl práce, neboť výsledek, dříve než byl výsledkem, byl cílem subjektu. Je-li subjekt podroben moci svého vlastního produktu, je tím podroben i moci svého cíle; avšak cíl, který je mocnější než subjekt, který není subjektem formulován, ale subjekty si pro sebe hledá, přestává být skutečným cílem a stává se vnější povinností. Se ztrátou cíle dochází ke ztrátě prostředků v tom smyslu, že prostředky, kterých subjekt používá ve své činnosti, nejsou mocí, kterou ovládá, ale již je ovládán. Odcizený cíl a odcizené prostředky jsou na jedné straně mocí člověka nad přírodou, ale stejně tak na druhé straně mocí nad člověkem. Odcizený vztah cíle a prostředků ztrácí tak svá základní určení, z projevu svobody se přeměňuje v projev poroby člověka. Je to moderní technika, která na jedné straně udivuje tím, jak je mocná vůči přírodě, ale tí, kteří s ní zacházejí jako s prostředky, nepocítují tuto moc jako svou vlastní sílu a moc, ale jako cizí sílu, neboť zacházející těmito prostředky jsou jim podrobeni a nemají svůj vlastní cíl, leč nějaký abstraktní cíl v nedohlednu. Člověk v technicky vyspělé společnosti ovládá mohutné prostředky, ale nejsou to prostředky k jeho vlastnímu cíli. A proto člověk sám je jen součástí těchto prostředků, součástíkou v tom obrovském technickém aparátu, kde nezná ani počátek, ani konec pracovního procesu, ve kterém je zcela podřízen jednak stroji, jednak (a to zvláště) dělbě práce a celému mechanismu výroby a směny. Člověk uvádí v pohyb techniku, ale neovládá ji v pravém smyslu. Je do ní potopen. Také na konečném výsledku celého procesu výroby se nejen přímo nepodílí, ale ani jej mnohdy nezná, nechápe jej a nerozumí mu, nebo zase v obrovském množství stejných výrobků není s to rozeznat svůj podíl, svou část zhotoveného výrobku. Pro řemeslníka při samostatné řemeslné výrobě tvořila práce ještě určitou jednotu. Když zhotovoval svůj výrobek, věděl, co je jeho cílem, jakými prostředky tohoto cíle dosáhne. Pracující v průmyslové dělbě práce zná svůj pracovní úkon, svou dílčí operaci, popř. svůj dílčí výrobek, který jakožto cíl je naprosto nepochopitelný, ve své abstrakci dokonce nesmyslný, absurdní. Protože konečný výsledek pracovního procesu jednotlivý pracovník sotva dohlédne a protože nevidí žádný vztah konečného, výsledku k jeho dílčímu úkonu, je pro něho naprosto lhostejný. Cíl jeho práce je bezcílný, ztrácí smysl cíle. Zdá se, že v moderní průmyslové výrobě kategorie cíle vůbec postrádá smysl. Neboť co je cílem výroby, kdo dává cíl výrobě? Je vůbec možno stanovit, kdo je vlastním subjektem této výroby?

S odcizením výsledku činnosti, cíle a prostředků se odcizuje samotná činnost. Jestliže subjektu činnosti je cizí výsledek činnosti a nemá tudíž ani svůj vlastní cíl činnosti, je mu cizí i sama činnost, která je cestou k výsledku. Subjekt něco

koná, ale není to jeho vlastní cíl a není to ani jeho vlastní činnost, ač jím je konána. Je to odcizená práce, práce nucená, která není předmětem uspokojení nějaké potřeby, nýbrž jen prostředkem k uspokojení potřeb mimo ni. V odcizené práci člověk nenáleží sobě, ale někomu jinému. Člověk, jehož cíl není jeho vlastním cílem, jehož činnost není jeho vlastní činností, není ani skutečným subjektem. Odcizenou prací se člověk odcizuje sám sobě, přestává být subjektem a stává se objektem, věcí, prostředkem k dosažení cílů mimo něho; je to odcizený subjekt, který je prostředkem pro cíle, které si sám nevytyčuje a které tudíž tkvějí mimo jeho existenci.

Odcizený subjekt, který vykonává odcizenou práci, obětuje svou vlastní existenci pro cíle, které jsou mu lhostejné. Přitom ovšem tento subjekt je nucen zpředmětňovat svou práci, vynakládat sílu, volit vhodné prostředky, stanovovat dílčí cíle, a to všechno nikoli autenticky, ale v odcizené skutečnosti, kde on sám není autentickým subjektem, ale prostředkem pro cíl mimo něho tkvící.

A tak proces uskutečňování odcizeného cíle je procesem odsutečňování subjektu, procesem dezintegrace, rozmělnění subjektu, možno říci odsubjektivizování subjektu, tedy procesem transformace sebeuvědomělého subjektu na věc. Vytváří se tak velmi svérázná situace, v níž dochází k výměně místa mezi subjektem a objektem. Objekt, výsledek činnosti se stává silou, která je nadána mocí jako subjekt, tedy předmětným subjektem, zatím co tvůrčí subjekty se musí podřidit tomuto předmětnému subjektu a stát se vzhledem k němu prostředky.

Subjekt, jsa prostředkem, je nucen si ovšem klást úkoly a cíle, vyhledávat k nim prostředky, vykonávat činnost a vynakládat na ni své síly. Za těch podmínek ovšem uskutečňování odcizeného cíle je ztrátou, ochuzováním. Realizace odcizeného cíle, která je na jedné straně osvojením si a zmocněním se přírodní skutečnosti, se současně jeví jako ztráta subjektu a jeho zchudnutí. Cílevědomá činnost nepřináší tak osvobození a obohacení subjektu, ale jeho porobu a pokorení. Člověk vkládá život do realizovaného cíle, ale sám nic nezískává, nerozvíjí se, neobohacuje; kapku po kapce vydává ze sebe své schopnosti, aniž nabývá nových. Čím více ze sebe vydává, tím chudší se stává jeho vnitřní svět. V odcizené práci člověk odcizuje sám sebe, zpředmětňuje se, aniž jakkoli obohatil svůj subjekt, a tím se stává věcí. V odcizené práci člověk nemůže nalézt uspokojení. Odcizená práce se stává nucenou prací. Je vykonávána nikoli pro cíl v ní stanovený, ale pro jiný cíl, pro výdělek, který slouží jako prostředek k životu. Práce však je podstatou života. A tak to, co je podstatou života, stává se prostředkem jeho existence. Odcizená práce je tudíž násilným odtržením podstaty života od života, podstata života je degradována na prostředek existence života, čímž se neobohacuje ani život, ani jeho podstata. Výraz, že podstata života je prostředkem života, je ovšem absurdní, neboť to znamená tolik, že něco je prostředkem samo sobě. Je-li tomu tak, je to výrazem reálné absurdnosti odcizeného života. Odcizený člověk však neztrácí sebeuvědomění, a proto trpí; nepřestává hledat cíl, neustává toužit po východisku. Chce přemoci své odcizení.

Je to možné? Je-li to možné, tedy jakými cestami? Co vůbec znamená překonat odcizení?

Subjekt ruší odcizení tím, že si stanoví cíl, odpovídající jeho vlastním

potřebám, a určuje k němu prostředky podle svých schopností, které se tak stávají opět mocí subjektu a nikoli jeho porobením; subjekt sám se tím stává autentickým sebeuvědomělým subjektem, jehož jeho vlastní činnost obohacuje a rozvíjí. To všechno znamená, že se zbavuje nadvlády věcí nad sebou, nadvlády svých vlastních výtvorů; naopak ovládá své vlastní produkty, a to tím, že je činí prostředky k dosažení nových cílů. Zrušit odcizení znamená tedy především učinit své vlastní výtvary prostředkem k dosažení nových cílů, čímž se zabrání tomu, aby se subjekt nedal zotročit svými produkty nebo důsledky z nich plynoucími, ale zůstal vždy tvořivým subjektem. Zrušit odcizení není tudíž stav, který by se dal dosáhnout jednou provždy, ale je to proces, činnost, která musí být stále znovu vykonávána. Produkty, ať už věcné či institucionální mají tendenci člověka zotročit. Jen v činu a aktivitě, to znamená ve vytýčení cíle a v sebeuvědomění subjektu je možno nalézt zrušení odcizení a svobodu. A to opět nikoli v ledajakém činu, ale právě v činu toho druhu, z něhož odcizení vyplynulo. Sebeuvědomělý subjekt, který si určuje své cíle a realizuje je tím, že zpředměťuje své bytostné síly a schopnosti, se současně obohacuje; subjektivizuje objektivní skutečnost tím, že se jí zmocňuje. V takové činnosti je zvnějšňování osvojováním, odcizování přivlastňováním, což vede k integraci subjektu a k prohlubování sebeuvědomění.

Jakými cestami lze dosáhnout návratu subjektu k sobě samému?

Je jistě několik cest, z nichž některé jsou skutečnými cestami a jiné toliko klamnými. Zdá se, že odcizení je pokutou, již člověk platí za svá vítězství nad předmětným světem a že v něm musí vždy dočasně setrvat, než pozná cestu, jak se vymanit.

O tom, jak zrušit odcizení člověka, můžeme mluvit jen za podmínky, že je rušeno kapitalistické vlastnictví výrobních prostředků, že je odstraněno vykořisťování člověka člověkem. Dokud vykořisťování trvá, není myslitelné vlastní přisvojení člověka. Už sama socialistická revoluce je nejen procesem odstraňování vykořisťování, ale také rušením specifické formy odcizení za kapitalismu. Je tomu tak proto, že revoluční třídy setrvávající dříve v odcizené práci, vykořisťované a podrobené zákonům kapitalistické společnosti jako slepému osudu, získávají cíl, projekt a podle něho jednájí; vystupují tak jako autentické a nikoli odcizené subjekty a s nimi jednotlivci této třídy, neboť cíl vyvlastnění vykořisťovatelů vyjadřuje totožnost jednotlivce a třídy, totožnost jedinečného a obecného. Proto také orgány a instituce, které revoluční třídy zřizují, jsou chápány jako orgány všech a pro všechny a jednotlivci je pokládají za své vlastní. Revoluční třídy a vůbec společnost, která se nově vytváří, je skutečným (neodcizeným) subjektem společenského vývoje, schopným tvořit svou vlastní budoucnost. Dokud existuje totožnost jednotlivce a třídy daná cílem, ztrácejí jednotlivci pocit odcizení, uvolňuje se jejich iniciativa a samostatnost, vývoj společnosti se jeví jako vzestupný pohyb, což se projevuje v optimismu a důvěřivém pohledu na život společnosti i jednotlivce. Socialistická společnost se zpočátku domnívá, že natrvalo ovládla zákony společenského vývoje. Je však otázkou, zda ovládla zákony vývoje minulé společnosti nebo také zákony svého vlastního vývoje? Ovládá socialistická společnost pohyb svých vlastních produktů tak, že se tyto produkty nemohou nikdy postavit

proti ní samé jako jí nepřátelské a cizí síly? Je s to odstranit definitivně odcizení nebo jen dočasně? Je zrušení vykořisťování také zrušením odcizení, nebo problémem odcizení je širším problémem?

Socialistické výrobní vztahy umožňují nevidaný rozvoj výrobních sil, úžasný kvantitativní růst techniky, zvláště v zemích dříve zaostalých. Společnost prožívá období velkých výbojů v hospodářské oblasti a ve vědě. S uvolněním zábran hospodářského růstu jsou uvolněny hranice pro rozvoj každého jednotlivce. Je obrovská poptávka po odbornosti, je vyvolávána touha po vzdělání, mnoho významných společenských funkcí čeká na schopné lidi. Člověk má pocit, že řídí vývoj společnosti, sama sebe, že plánuje budoucnost. Optimismus je přirozenou věcí; nikde není známky po temných osudových silách, které by stály nepřátelsky proti člověku, leč že tyto síly vycházejí z existence ještě neporaženého kapitalismu. Pakliže jde o zemi dříve zaostalou, která nadto má veliké rezervy přírodní, může být neblahý stín zahrán na dlouhou dobu, na celou epochu. Může vzniknout přesvědčení, že odcizení je provždy zrušeno.

V tom „provždy“ je však nesporně velká dávka sebeklamu. Heterogonie cílů působí jako objektivní zákon i v socialistické společnosti. Lidé náhle shledávají, že aniž to chtěli, vyšlo z jejich činů ještě něco jiného, než co bylo obsaženo v cílech. Orgány a instituce, které byly zřízeny jako prostředky revoluční moci, se náhle (aniž kdo je schopen říci, kdy se to stalo) objevují jako orgány byrokratické nebo aspoň s byrokratickými kazy, stojící vůči lidu jako moc cizí. To znamená, že revoluční lid přestal být autentickým subjektem své činnosti a že převzaly tuto funkci instituce, které se staly skutečným subjektem, zatímco uskutečňovatelé nové společnosti byli převedeni do funkce prostředků. Dřívější jednota subjektu a vykonavatele se rozpadá na subjekt a vykonavatele, tedy v podstatě na řídicí subjekt, který dává a určuje cíle, a na výkonné činitele, kteří plní funkci prostředku.

Je nutné, aby došlo k odcizení mezi řídicím subjektem a řízenými? To jistě není nutné, jsou-li dodržovány určité podmínky, a to: aby mezi řídicím subjektem a řízenými byla potřebná frekvence, aby se totiž řízení mohli stávat řídicími a naopak. Jen tak je možno udržet jednotu cíle a zabránit tomu, aby řídicí subjekt neuplatňoval své zvláštní cíle, vymykající se obecným. Řízení pak nejsou degradovány jen do funkce prostředku, cíl vydávaný za obecný cíl také chápou jako obecný (a tudíž i svůj), a nikoli jako odcizený cíl. Jestliže nejsou tyto podmínky plněny, pak i socialistické orgány jakožto dílo lidské, mohou začít žít svým vlastním životem a tím se odcizovat společnosti. I socialistický stát se může stát fetišem, jemuž se cítí být socialistická společnost podrobena a tudíž i jemu odcizena. To pak znamená, že revoluční lid přestal být autentickým subjektem své činnosti a že převzal tuto funkci odcizený řídicí orgán.

I z revoluční činnosti a z činnosti socialistické společnosti vyplývají takové důsledky, které nikdo předem nepožímal jako cíl, nikdo je záměrně neuskutečňoval, a přesto se dostavily. Dílo lidské i v socialistické společnosti může podléhat pohybu, který je nezávislý na původci, odcizuje se tudíž svému strůjci a může nad ním získat i svou nadvládu. Člověk se může cítit opět drcen koly neznámého, neúprosného a tajemně hrůzného osudu.

Ačkoliv tedy může dojít k odcizení mezi socialistickými institucemi a lidmi, ačkoli toto odcizení psychologicky může být velmi tíživě pocíťováno a prožíváno, přesto to není odcizení pronikající do takových hloubek jako odcizení za kapitalismu, a to prostě z toho důvodu, že socialistické instituce tak či onak, správně nebo méně správně, plně nebo neúplně vyjadřují cíl, který je cílem obecným, totiž cíl komunismu, s nímž se může každý ztotožnit, do něhož může promítnout i své individuální tužby, a tak mu podřídít své konání. Jestliže však u některých lidí vznikne podezření, že socialistické orgány a instituce se zpronevěřují cíli, který vyhlásují, nebo že používají chybných metod a prostředků a jestliže navíc není přípustné spoluúčastnit se na rozhodování o prostředcích nebo kritizovat metodu, pak je nemožné zabránit tomu, aby pocit odcizení se zahníždil i v psychice socialistické společnosti.

V tomto smyslu je velmi závažné to, že socialistická společnost není s to záhy překonat odcizení technické, tedy odcizení práce, které je dědictvím minulé doby. Technika, tento materiální důkaz lidských tvořivých sil, se stala prostředkem krutého zotročení člověka, nutíc jej vykonávat činnost naprosto netvořivou, fádní, dokonce bezmyšlenkovitou. Není brilantnějšího příkladu paradoxie následků, než je právě technika. Technika učinila z člověka svůj vlastní přívěsek, doplněk, prostředek svého vlastního fungování, a tím se postavila jako moc nad člověka. Odcizení, které způsobuje technika, je v podstatě stejné za kapitalismu jako za socialismu, neboť technika v socialismu se zatím nijak neliší od techniky kapitalismu. Technické odcizení je však v socialistické společnosti závažnější než v kapitalismu. Jde totiž o paradox: cíl komunismu má být dosažen odcizenou prací, odcizenými prostředky, odcizenou technikou.

Jsou možnosti překonání technického odcizení? Někteří se domnívají, že technické odcizení je způsobeno nedokonalou technikou a že tudíž může být odstraněno zavedením techniky dokonalé a nejdokonalejší. Jestliže dosud člověk konal funkce přívěsku stroje a doplňoval jej v těch úkonech, které stroj nebyl s to konat, čímž byl zproštěn myšlení a degradován na stroj, je třeba tohoto stroj-nahrazujícího člověka nahradit skutečným strojem, k čemuž moderní vědecký rozvoj poskytuje už předpoklady. Rozvoj automatizace, chemizace, využití kybernetiky, průmyslové využití objevů moderních věd zbaví člověka nutnosti vykonávat práci nebo úkony, které ho nejsou hodny. Důstojnou prací pro člověka je především činnost vědecká a umělecká, zkrátka činnost tvůrčí, která ho neochuzuje o bytostné síly, ale obohacuje o vědění, přičemž i celá společnost je obohacována výsledky vědecké práce každého jednotlivce. Stručně řečeno, jde o myšlenku, že technické odcizení je možno odstranit růstem techniky, technickou vyspělostí; že jen nedokonalá technika způsobuje odcizení práce, ale dokonalá nikoliv, neboť dokonalá technika nahrazuje člověka ve všech nedůstojných a otupujících úkonech a umožňuje, aby se stal plně hospodářsky zajištěným a věnoval se činnosti sebe důstojné.

Může technická maximální vyspělost, pohotová aplikace vědeckých objevů v hospodářství i ve správě společenského života, všestranná a maximální podpora rozvoje vědy být skutečným a definitivním odstraněním odcizení práce? Nebo snad může zrušit jen některou formu odcizení? Či snad je základem

a východiskem pro zrušení všech forem odcizení? Je to metoda vhodná jak pro kapitalistickou společnost, tak pro socialistickou, či snad jen pro socialistickou?

Zamysleme se nad tím, jaké klady technická vyspělost a s tím i vysoká produktivnost práce přináší, a to zatím bez ohledu na společenské zřízení. Především jistě hojnost produktů a s tím možností odstranění bídy, zajištění dostatku životních potřeb, předpoklady pro zkrácení pracovní doby, trvalý požadavek zvyšování vědeckých znalostí a schopností u každého jednotlivce, ale především jistě zásadní změnu pracovních postupů, a tím změnu úlohy člověka v pracovním procesu.

To všechno je jistě nádherné a není jiné cesty hospodářského rozvoje než právě cesta neustálého a stále strmějšího vzestupu technické vyspělosti. Avšak otázka, která nás zajímá, zní, zda-li technická vyspělost, byť sebedokonalejší, je vůbec kdy s to odstranit odcizení člověka — jeho odcizení vlastním produktem, své vlastní práci, sobě, společnosti a druhým lidem.

Zamysleme se právě z tohoto hlediska nad jednotlivými kladnými stránkami technické vyspělosti zvlášť i v celku. A začněme právě tím nejpodstatnějším, totiž změnou pracovních postupů a postavením člověka ve výrobním procesu. Komplexní mechanizace, automatizace, kybernetizace, chemizace atd. změny nesporně samotný charakter výroby; odstraní nejen tělesnou namáhavou práci, ale z velké míry také otupující a vyčerpávající jednotvárnost práce, kdy člověk je doplňkem stroje. Je ovšem otázka, zda-li bude možno vůbec někdy dosáhnout univerzální automatizace či zda-li automatizace rozhodujících odvětví nebude předpokládat neautomatizovanou výrobu jiných odvětví. To však není rozhodující; zásadní je, zda-li automatizace bude mít jen ty důsledky, které se od ní očekávají (zvýšení produktivity), či také jiné, třeba dosud neznámé. Je nezbytné předpokládat, že automatizace (stejně jako kterékoliv lidské dílo) přinese důsledky i jiné než očekávané, a to dokonce nežádoucí. Dnes to ovšem jen ztěží můžeme předvídat do všech podrobností a z praktického hlediska to ani není nutné. Nicméně však některé problémy jsou patrné už dnes: člověk, který bude řídit složité automaty, bude na vyšší úrovni než dnešní dělník u stroje nebo běžícího pásu, bude muset mít středně technické nebo dokonce vysokoškolské vzdělání, bude muset zvládnout činnost automatu, aby jej mohl řídit, popř. opravovat. Stačí to však k tomu, aby bylo překonáno odcizení práce? Bude tento pracovník skutečně ovládat automat jako prostředek svých cílů, nebo bude jen doplňkem automatu, doplňkem s větším rozmezím úkonů, než tomu bylo při mechanizované výrobě, nicméně však přece jen doplňkem? Nemohu se zbavit domněnky, že automat bude silnější než člověk jej řídící a co víc, že člověk i s automatem bude ztracen v pralese složitých vztahů, které vzejdou jako důsledek automatizované výroby a které nabudou pro člověka tajemnosti osudu. Je tedy otázka, zdali vyšší intelektuální nároky, kladené na člověka ve výrobě, odstraní odcizení. Zatím tomu nic nenasvědčuje.

Automatizace dále vyžaduje neustále jak na společnosti, tak na jednotlivci vědecký rozvoj a vědecký růst. Udržování a další rozmach automatizované produkce je nemyslitelný bez soustavného vědeckého bádání. To je nesporně velmi pozitivní prvek rozvoje společnosti i jednotlivce. Vědecká práce znamená mno-

honásobně větší míru soustředění, samostatné kladení si dílčích cílů a hledání prostředků, metody jejich řešení, dále pak vědecká práce nejen vyčerpává a zpředměťuje síly a schopnosti člověka, ale také je rozvíjí a obohacuje, tedy vzhledem ke všem těmto skutečnostem ve vědecké práci, jak se zdá, mizí odcizení práce. Aspoň tomu tak v minulosti bylo.

Mohli bychom tedy očekávat, že odcizení práce zanikne, až se většina společnosti bude věnovat vědecké práci, což není perspektiva nikterak nedohledná. Počítá se s tím, že v dohledné budoucnosti se bude 50 % práceschopného obyvatelstva věnovat vědecké činnosti. Co však bude dělat druhá polovina? Jestliže předpokládáme, že pro jednu polovinu (vědecky činnou) by bylo možno odstranit odcizení práce, znamená to, že pro druhou polovinu lidí se tohoto úkolů můžeme vzdát? Bude druhá polovina ponechána v odcizené práci? Nehrozí pak nebezpečí, že se vytvoří hluboké rozpory mezi oběma polovinami obyvatelstva, a vzhledem k tomu, že obě skupiny budou na sobě společensky závislé, bude odcizení jedné části odcizovat i druhou, čímž celá společnost bude žít v odcizení, v podrobení svým produktům jakožto slepým osudovým silám?

Kromě toho existují i jiné pochybnosti o tom, bude-li možno dosáhnout zrušení odcizení právě rozvojem vědecké činnosti. Neboť: schopnosti jednotlivého člověka, byť sebenadanějšího, jsou omezené, zatímco vědění lavinovitě roste; specializace ve vědě znemožňuje obsáhnout vědění jako celek, přičemž vzniká rozpor specializace a souhrnného vědění; tvořivé, skutečně produktivní období je v lidském životě omezené. Zkrátka, čím hlouběji člověk proniká do vědy, tím více se vědění jeví jako neukončené a nekonečné. Věda a systém vědecké práce a také vědecké instituce se stávají mocí, které je jednotlivý pracovník podroben, neboť poznává svou individuální malost, bezmocnost obsáhnout všechno, prožívá stále hlubší pochyby a tápání a ztrácí sebejistotu. I vědecká práce se stává odcizenou prací. Tím spíš, že věda, aby se mohla rozvíjet, stále více uplatňuje dělbu práce, tím se zprůmšňuje, ale také odcizuje. Jednotlivému vědci bude vymezen jen omezený úsek bádání, výzkumu, přičemž sotva bude s to zvládnout celek, a dokonce ani smysl toho, co tvoří. Čím se potom liší vědecký pracovník od dělníka, než snad stupněm školení a v jednotlivých případech stupněm vrozené inteligence? Kdo je skutečným subjektem rozvoje vědy a techniky? Není to ani vědecká instituce, ani jednotlivý vědec, ale objednatel vědeckého řešení. A tak vědecké instituce a vědeckí pracovníci plní funkci prostředků k dosažení cíle, který sami nevytyčují. Nemohou ani svobodně nakládat s výsledky své práce, neboť jim nepatří. Jsou v témže postavení, ba ještě v hroznějším než dělníci, a to proto, že zneužití výsledků jejich práce může mít daleko strašnější následky. Vědecká práce sama o sobě nemůže člověka zbavit odcizení, ani pocitů a prožitků absurdity života a práce. I smysl vědecké práce musí být nalezen v širší souvislosti, v něčem, co není jí samou, ale k čemu tato práce slouží jakožto prostředek.

Uvedené otázky, na něž z dnešního hlediska nelze dát bezpečnou odpověď, a námitky, jejichž oprávněnost musí být také v budoucnosti prověřeny, jsou nicméně dostatečným argumentem proti povrchnímu optimismu, jako by technický vývoj společnosti, podmíněný trvalým růstem vědy, byl definitivním ře-

šením odcizení člověka v práci a ve společnosti. Není snad třeba podotýkat, že z těchto pochyb nikterak neplyne, že by odcizení bylo možno vyřešit tím, že se zabrzdí technický růst a zpomalí vývoj vědy. Jde jen o to, že problém odcizení je hlubší, než by se při povrchním pohledu zdálo.

Prozkoumejme podobným způsobem úlohu vysoké životní úrovně a zkrácení pracovní doby pro zrušení odcizení. Není pochyb o tom, že to jsou činitelé, kteří skýtají určitou cestu k překonání lidského odcizení, a to v tom smyslu, že umožňují, aby člověk odcizený jakožto subjekt produkující a tvořící, byl při sobě, byl autentickým jakožto subjekt konzumující. Člověk se cítí člověkem tehdy, může-li si dopřát těch životních prostředků, které mu trh nabízí, nemusí-li si příliš odříkávat, má-li naději, že se vyrovná ve spotřebě druhým. Nejde tady pochopitelně jen o spotřebu jídla a pití, ale také o spotřebu bytů, vil, automobilů, ale opět nejen to: člověk je spotřebitelem přírody, slunce, vody, vzduchu jako výletník, je spotřebitelem uměleckých památek jako turista, je spotřebitelem uměleckých hodnot jako návštěvník výstav, divadel, koncertů, je spotřebitelem zábavy jako filmový nebo televizní divák, jako účastník estrád a zábavních programů atd. Zkrátka a dobře, člověk se cítí člověkem nikoli tehdy, když pracuje, když tedy uplatňuje svou podstatu, ale tehdy, když spotřebovává. Jako spotřebitel se cítí skutečným subjektem, má před sebou cíl, prostředky k nabytí tohoto cíle. Je zbytečné se morálně rozhořčovat nad tím, že lidem jde dnes jen o byt, auto, chatu, cesty do zahraničí a že těmto cílům podřizují vše ostatní. Jde o určitou specifickou formu úniku (a sebezáchrany) z odcizeného světa práce a společnosti do autentického světa spotřebovávání. Jako spotřebitel se člověk cítí pánem světa a svého života.

Člověk však nemůže spotřebovávat, dokud nevyrobil, dokud si nezajistil prostředky ke spotřebovávání. A tak cesta za nejběžnějšími a nejsamozřejmějšími požitky, jako je požitek slunce a vzduchu, vede po trnité cestě odcizené práce. Čím víc chce člověk spotřebovávat, tím více musí pracovat, čím více a častěji chce být autentickým subjektem, tím hlubším odcizením se musí jakožto pracující vykoupit. A pak tady je ta skutečnost, známá už kritikům hedonismu a epikureismu, že totiž člověk i jako spotřebitel je omezen a že i spotřebování a požitky, přesáhnou-li určitou mez, znechutí a znudí, způsobují tedy spíš utrpení než radost. Člověk se pak stává sluhou svého auta, televizoru, bytu, chaty; je tu pro své předměty a nikoli předměty pro něho.

Je tedy vůbec nějaká cesta, jak dosáhnout zrušení odcizení? Pakliže je, kde ji hledat? Z toho, co už bylo řečeno, vyplývá, že odcizení je zrušeno tam, kde člověk je skutečným subjektem, má cíl, o jehož realizaci usiluje a má k dispozici nezbytné prostředky, zkrátka tam, kde je aspoň do určité míry tvůrčí; tam se pak cítí autentickým subjektem a neprožívá odcizení.

Ovšem po pravdě řečeno, každá činnost i každá práce si zachovává určité prvky tvořivosti (tj. vzhledem k tomu subjektu, který ji vykonává), přinejmenším hru cílevědomě organizovaných pohybů. Každá práce vyžaduje zručnost, zkušenost, odborné znalosti, ovládnutí pracovních prostředků. A proto také zrušení odcizení může být nalezeno jen v práci samé a nikoli mimo ni, proto také každá činnost se může stát východiskem ke zrušení odcizení, a to do té míry, do jaké

subjekt má vůli nepodrobit se mechanickým pohybům, ale zůstat nad nimi, zvládat je, podrobit si pracovní postupy, zdokonalovat je a nedat se jimi zdolat. I když jde o práci mechanickou a nezajímavou, pak je možno učinit cílem v této práci samotnou hru pohybů, mistrné a naprosté zvládnutí nástrojů, přijmout práci jako sport, kde cílem není výrobek, ale samo kultivované vynakládání sil a schopností. To se může stát pochopitelné každému jednotlivci, který rád přijme sport a hru, místo aby s odporem vykonával otupující pohyby. Zdokonalovat se v otupujících pohybech může být chápáno jako vítězství nad otupělostí.

Z toho ovšem vyplývá, že problém odcizení není problémem technického řešení práce, problémem, jak učinit nezajímavou práci zajímavější, jak mechanické pohyby nahradit kultivovanější činností a myšlením, nebo aspoň to není v první řadě tímto problémem, ale problémem společenského a politického zřízení, problémem politického postavení člověka ve společnosti, problémem morálního hodnocení člověka, problémem vztahu osobnosti a kolektivu. Táž práce, tytéž úkony budou za určitých společenských poměrů vyvolávat pocity odcizení a budou deptat subjekt, který je vykonává, ale za jiných podmínek budou přijímány jako vlastní; smysl a hodnotu do nich vloží sám subjekt podle toho, jaké sám bude zaujímat místo v kolektivu, čím sám bude, bude-li sám nositelem a spoluvtvořcem cíle, k němuž jsou prostředkem.

Problém odcizení je tudíž neřešitelný v abstrakci od společenských vztahů, od postavení člověka ve společnosti.

Kapitalismus přes všechno úsilí, které věnuje na to, aby vytvořil intimní vztah k práci, nikdy nevyřeší problém odcizení práce, a to z toho prostého důvodu, že je společností vykořisťovatelskou. Nicméně však nelze podceňovat výsledky, k nimž dospěla v kapitalistické společnosti tzv. psychologie práce nebo systém výzkumu a opatření, který bývá souhrnným názvem označován jako „lidské vztahy“. Kapitalisté se tu snaží všestranně využít té skutečnosti, že je téměř nemožné ubít poslední momenty tvořivosti v lidské práci. Každé řešení odcizení práce v kapitalistické společnosti je však v podstatě jen klamem: je buď únikem nebo rekreací nebo pouze individuálním východiskem. Je to pochopitelné; tam, kde výsledek práce dělníka, zaměstnance i vědeckého pracovníka nepatří ani jim osobně, ani společnosti jako celku, ale málo početné společenské třídy, tam ztrácí člověk nadvládu nad svými produkty a věci vládnou lidem. Proto také se člověk v kapitalistické společnosti nezbaví pocitu, že je drcen mocným, nezvládnutelným a neproniknutelným osudem, že nikde není východiska, dokud nepochopí, že východisko je v socialistické revoluci.

Podstatně jiná je situace v socialistické společnosti. Nejde ovšem o to, že by socialistická revoluce beze zbytku stírala odcizení práce a odcizení člověka člověku, jak se to někdy zjednodušeně podává, jde však o to, že zespolečenštěním výrobních prostředků se vytváří základní předpoklad pro vyřešení odcizení práce. Tento předpoklad je nikoli v tom, že za socialismu dochází k zvýšení životní úrovně, ke zkrácení pracovní doby, k technickému a vědeckému pokroku atd., kterážto faktory samy o sobě nejsou s to odcizení práce překonat, ale v tom, že za socialismu je principiálně možno vyřešit problém vztahu obecného a jedinečného, vztahu společnosti a jednotlivce a tak zformulovat takový společenský cíl

(lépe řečeno formulovat vždy nový cíl), aby cíle jednotlivců byly od něho odvozeny, jemu podřízeny jako části celku, aby společenský cíl byl integrací cílů jednotlivců. Jde totiž o to, že odcizení je zrušeno tam, kde subjekt ať už individuální, nebo kolektivní, má svůj cíl, odpovídající jeho zájmům. Při realizaci takového cíle se subjekt cítí obohacován, šťastný a svobodný; tehdy také dosahuje nejvyššího stupně sebeuvědomění. V době revoluce, v osvobozeneckých válkách, ve velkých společenských hnutích, při řešení naléhavých společenských úkolů se člověk cítí autentickým subjektem, ztotožňuje se s kolektivem, podřizuje své dílčí zájmy zájmům kolektivním, a přesto se cítí svoboděn, neboť kolektivní cíl je jeho vlastním cílem; ač v takových chvílích jednotlivec mnohdy strádá víc než v jiné době, cítí se šťasten, neboť je sám sebou. Tedy ve chvílích tvořivé činnosti a ve chvílích uvědomělého přinášení oběti mizí odcizení.

Je možno namítnout, že to jsou řídké sváteční chvíle v životě společnosti i jednotlivce. Je však zásadně nemožné učinit takové chvíle trvalými, přesněji řečeno, stále znovu se opakujícími?

Socialismus to umožňuje, neboť socialistická společnost má před sebou stále mobilizující cíl komunismu. Jestliže pak společnost má cíl, a přesto dochází k odcizení, pak je třeba zkoumat, je-li tento cíl zformulován dost konkrétně a pochopitelně, dále pak jaký je vztah jednotlivce a kolektivu, je-li jednotlivci tento cíl přijatelný v té podobě, jak je předkládán, není-li příliš abstraktní nebo zda-li nedošlo k jisté deformaci, která brání tomu, aby se jednotlivé subjekty ztotožnily se subjektem společným ve vytčení cíle, zda-li nedošlo k porušení harmonických vztahů mezi řídicími a řízenými, což je velmi důležité, neboť nemají-li řízení podíl na vytváření cíle a je-li jim přisouzena jen úloha prostředku, ztratí pro ně takový heteronomní cíl jakýkoliv smysl.

Cíl výstavby komunismu bývá předkládán v podobě čísel rozvoje výroby, rozmachu techniky a zvyšování produktivity práce. Je to však správně zformulovaný cíl? Je skutečně možno redukovat komunismus na vysokou produktivitu práce, na vysokou spotřebu, na vytěžení tak a tak velkého množství ropy, uhlí, železné rudy, na zavedení těch či oněch mechanismů a jiných zařízení? Nejsou tohle všechno spíš prostředky než sám cíl? A není tím zaměřován tudíž cíl za prostředky? Jestliže cíl je redukován na prostředek, pak na prostředky jsou redukovány i ty subjekty, které jej mají realizovat; jejich činnost je pak odcizenou činností. Významný cíl, na základě něhož dochází ke ztotožnění obecného a individuálního, je vždy také kritikou a překonáním toho stavu, z něhož vychází; odráží se od stavu, z něhož vzniká, jako od něčeho negativního, co má být popřeno a překonáno, vyjadřuje možnost vzhledem ke skutečnosti. Takový cíl, jako je zvýšení těžby nebo růst produktivity o určité množství procent, je sice z hlediska společenského pokroku správný, ale jednotlivec od něho může odvodit svůj individuální cíl jen takový, že sám zvýší výkon, že se bude více zpředmětňovat; stane se tedy ještě více prostředkem. Obecný cíl není v souladu s individuálními cíli. Dochází proto k porušení vztahu obecného a jednotlivého, kolektivu a jednotlivce, neboť jednotlivec práci pro společnost pokládá za odcizenou práci, a cítí se šťasten jen v individuální zájmové činnosti nebo ve spotřebě. Tím se ovšem také společnost jakožto subjekt rozměšňuje, subjektem se stává

jen řídicí část (a řízení je pak nezbytně byrokratické), výkonná část je objektem řízení, prostředkem. Právě v tomto smyslu otázka odstranění odcizené práce v socialismu je otázkou formulace cíle, problémem vyřešení vztahu individuálního a kolektivního, a tím ztvárnění jednotného společenského subjektu. Nemá-li se jednotlivec cítit odcizen vzhledem ke společnosti, musí se nejen spravedlivě podílet na společenském produktu, ale musí mít i svůj cíl vyplývající z cíle kolektivu, a proto také svou naději a svou hodnotu. Přisvojování sebe v moderní a budoucí společnosti, vybudované na složité dělbě práce, závisí na vztahu společnosti a jednotlivce, a ten je možno vyřešit tím, že společnost každému poskytne cíl. V hesle „cíl pro každého“ je skryta humanita a morální požadavek budoucnosti.

Pak ovšem oprávněně vzniká otázka, zda-li je možno definitivně odstranit odcizení. Je to možné jen v tom smyslu, že bude vždy znovu vynalézán cíl, který by byl dost významný, aby mohl překonat nově vzniklé odcizení. Vzhledem k tomu, že odcizení pramení ze zpředměťňování práce a práce bude vždy předmětnou prací, nebude asi nikdy dosaženo stavu, aby odcizení bylo zrušeno jako trvalý stav. Díla lidská, ať materiální, duchovní nebo institucionální povahy, budou mít vždy tendenci žít vlastním životem, a tím se odcizovat lidem, kteří je zřídili. Proto asi vždy bude hrozit nebezpečí, že výtvoři se stanou silnější než tvůrci. Ani člověk není trvale nalezen jako subjekt, ale musí se vždy znovu nalézat. Proto odcizení může být vždy znovu rušeno vytvářením cílů a vytvářením nových uvědomělých subjektů činnosti.

ОТЧУЖДЕНИЕ С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ ЦЕЛЕЙ ЧЕЛОВЕЧЕСКИХ ПОСТУПКОВ

Ярослав Е б а в ы й

Человек создает цели для того, чтобы усвоить объективный мир и самого себя. Достигнутая цель подтверждает это усвоение, но в результате того, что она становится объективной действительностью, и что она содержит в себе определённые способности субъекта, всегда существует возможность ее отчуждения. Субъект сам, распоряжается своей достигнутой целью как предметом и, тем самым, способствует ее отчуждению. Через отчужденную деятельность человек отчуждается самому себе, перестает быть субъектом, а становится объектом, вещью, средством для достижения целей, находящихся вне его. В капиталистическом обществе отчуждение глубокое и всестороннее. Социалистическая революция разрушает капиталистическую форму отчуждения тем, что она дает человеку цель социализма и коммунизма. Однако, она не в состоянии разрушить все формы отчуждения; кроме того, так как отчуждение вытекает из предметности достигнутых целей, существует постоянная возможность отчуждения. Продолжает существовать т. н. техническое отчуждение, т. е. порабощение человека техникой. Отчуждение устранено там, где человек представляет настоящий субъект, имеет цель, которую пытается достигнуть и которая является его собственной целью. Устранение отчуждения следует понимать как постоянное присваивание цели и, тем самым, создание сознательных субъектов действий.

Jaroslav Jeřábek

Man creates goals in order to appropriate the objective world and himself. The goal attained confirms this appropriation; however, by becoming an objective reality and containing objectified abilities of the subject there is still the possibility of alienation. The subject deals with its realized goal objectively, thus promoting its alienation. The alienation of the goal and of the result of activity becomes transferred to the entire activity which becomes an alienated activity. By alienated activity man alienates himself from himself, he ceases to be a subject and becomes an object, a thing, a means to attain goals existing outside of him. In the capitalistic society alienation is deep and many-sided. The socialistic revolution destroys the capitalistic form of alienation by offering man socialism and communism as a goal. However, it is not able to eliminate all types of alienation: in view of the fact that alienation flows from the objectivization of realized goals, there is a permanent and constant possibility of alienation. Bureaucratism and methods of the personality cult are appearances of political alienation. There is also the so-called "technical" alienation, i. e., the submission of man to technique. Alienation stops to exist everywhere where man is a real subject, where he has a goal to be attained, and where this goal is a goal of his own. The abrogation of alienation is to be comprehended as an act of setting a goal to oneself, and thus to create conscious subjects of activity.